

Janusz Lemański

Uniwersytet Szczeciński
janusz.lemanski@usz.edu.pl
ORCID: 0000-0002-1512-997X

Powstanie Pięcioksięgu – aktualny stan badań

STRESZCZENIE

W artykule zaprezentowano aktualny stan badań nad powstaniem Pięcioksięgu. Najstarsze tradycje w nim zawarte to Kodeks Przymierza (VIII w. przed Chr.), rdzeń tradycji o exodusie i rdzeń tradycji patriarchalnych (zwłaszcza tradycja o Jakubie), sięgający wczesnego okresu monarchii (IX/VIII w. przed Chr.). Kolejne etapy tworzenia tego dzieła stanowiła szkoła deuteronomistyczna wraz z przepracowanym przez nią Kodeksem Przymierza (Kodeks Deuteronomistyczny; druga połowa VII w. przed Chr.) i szkoła kapłańska (koniec VI w. przed Chr.). Tradycja o exodusie (+ Mojżesz) i tradycje patriarchalne rozwijały się początkowo niezależnie. Ich pierwsze połączenie przypisywane jest bądź szkole kapłańskiej (po wygnaniu babilońskim), bądź niekapłańskiej/(post)deuteronomistycznej (w końcowym okresie monarchii lub w trakcie wygnania). W obecnej debacie spore znaczenie przypisuje się tzw. redaktorom, którzy nie sklejali ze sobą już istniejących tekstów, lecz je rozwijali i tworzyli, prezentując w nich własne koncepcje i poglądy teologiczne.

SŁOWA KLUCZOWE

Pięcioksiąg, exodus, patriarchowie, prehistoria biblijna, redakcja

The Formation of the Pentateuch – current state of research

ABSTRACT

The article presents the current state of knowledge about the creation of the Pentateuch. The oldest traditions contained in it are the covenant code (VIII B.C.), the core of the exodus traditions and the core of patriarchal traditions (specially the tradition of Jacob), dating back to the early period of the monarchy (IX/VIII B.C.). The next stage in the creation of this work is the Deuteronomistic school with the code of the covenant worked out by it (Deuteronomistic code, the second half of VII century B.C) and priestly school (late 6th century B.C.). The exodus tradition (+ Moses) and the patriarchal tradition developed independently at first. The first connection is attributed either to the priestly school (after the Babylonian exile) or the non-priestly/(post) Deuteronomistic (in the final period of the monarchy or during the exile).

In the current debate considerable importance is attached to the so-called editors, who did not glue existing texts together, but broke them up and created them, presenting in them their own concepts and theological view.

KEYWORD

Pentateuch, exodus, patriarchs, biblical prehistory, redaction

Wprowadzenie

„By móc zrozumieć tekst trzeba poznać, gdzie/jak on się zaczyna i gdzie/jak on się kończy”¹. To założenie Erharda Bluma Reinhard G. Kratz² uznaje za centralny problem we współczesnych badaniach nad powstaniem Pięcioksięgu. W niniejszej prezentacji chciałbym przedstawić aktualny stan badań nad powstaniem Pięcioksięgu, mając na uwadze ten uwypuklony przez obu wspomnianych badaczy problem. Omówienia wymagają jednak najpierw dwie kwestie. Pierwszą jest ustalenie tego, co jest już przedmiotem konsensusu badawczego w sferze datowania poszczególnych części tego dzieła, a potem – patrząc bardziej globalnie – z jaką intencją te elementy składowe były ze sobą łączone, aż powstał ostatecznie znany nam dziś Pięcioksiąg. Na koniec – odwołując się do dawnej teorii fragmentów i uzupełnień – chciałbym zarysować jeszcze jeden aspekt badawczy, charakterystyczny zwłaszcza dla ostatnich lat, a mianowicie badania nad procesem rozwoju tradycji związanych z najważniejszymi postaciami Pięcioksięgu (Mojżesz – Exodus + patriarchowie: Jakub, Izaak, Abraham) oraz prehistorią biblijną.

1. Julius Wellhausen i jego teoria czterech dokumentów

Przywołanie teorii Wellhausena w punkcie wyjścia jest pewnego rodzaju uproszczeniem – użytecznym jednak, gdyż z jednej strony podstawowe założenia z jego propozycji odnośnie do powstania Pięcioksięgu długo dominowały w literaturze badawczej, a z drugiej – od początku niemal wykazywano słabości wielu z tych założeń, co owocowało intensywną pracą nad poprawieniem „jakości” samej teorii, a z czasem jej podważeniem i ostatecznie odrzuceniem. To dokonało się w ostatnich 40 latach ubiegłego wieku. Początek XXI wieku zaowocował nowymi propozycjami i teoriami, którym

-
- 1 E. Blum, *Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch? Oder Woran erkennt man ein literarisches Werk in der hebräischen Bibel*, [w:] *Les dernières redactions du Pentateuchque, de l'Hexateuque et de l'Ennéateuque*, (BETL 203), red. T. Römer, K. Schmid, Leuven 2007, s. 67–97, zwł. 67: „Um einen Text verstehen zu können, sollte man Wissen, wo/wie er anfängt und wo/wie er aufhört”.
  - 2 R. Kratz, *The Pentateuch in Current Research: Consensus and Debate*, [w:] *The Pentateuch* (FAT 78), red. Th.B. Dozeman i in., Tübingen 2011, s. 31–61, zwł. 31.

jednak daleko do prostoty wellhausenowskiej hipotezy³. Wellhausen niewątpliwie zebrał i podsumował swoją teorią aktualny w jego czasach stan badań nad Pięcioksięgiem. Od początku jednak wiele z przyjętych przez niego założeń poddawano krytyce. Najpierw wskazywano to, że teoretycznie wyróżniał on dokument jahwistyczny (J) i elohistyczny (E), ale praktycznie nie podjął się precyzyjnego ich wydzielenia, pisząc zawsze o tzw. jehowicie (J/E). Potem zarzucono jego teorii to, że pracę redaktorów Pięcioksięgu potraktował na zasadzie „wytnij i wklej”, nie przyznając im tym samym żadnej innej aktywnej roli w redagowaniu tego dzieła, niż tylko zwykłe mechaniczne połączenie już istniejących dokumentów. Krótko po ogłoszeniu tej teorii zauważano jednak z jednej strony, że domniemany jahwista nie jest jednorodny pod względem ideowym i teologicznym (np. Herman Gunkel wyróżniał J₁ i J₂)⁴, a z drugiej strony dokument elohistyczny – o ile w ogóle istniał, to wydawał się być zbyt fragmentaryczny, by mówić o niezależnym dokumencie. Z czasem zresztą znacznie obniżono datowanie sztandarowych perykop przypisywanych wcześniej temu dokumentowi⁵. Wreszcie statyczne rozumienie czterech dokumentów dość szybko zastępować zaczęła dynamiczna koncepcja „źródeł”, co otworzyło drogę do uwzględnienia wkładu redaktorów odpowiedzialnych za powstanie Pięcioksięgu i zarazem uwzględnienie wielu pośrednich koncepcji, które decydowały o kolejnych redakcjach, zanim powstała obecna, kanoniczna wersja tego dzieła, a sam Pięcioksiąg uzyskał nadrzędny status względem pozostałych pism ST⁶. Ostatecznie obalono także nieco późniejszą teorię o „oświeceniu Salmonowym” z X wieku przed Chr. (Gerhard von Rad), w którym to okresie miałyby powstać dokument jahwistyczny. Uwzględniono zarazem niezależny początkowo status tzw. pism deuteronomistycznych (Martin Noth). To oczywiście duży skrót, pozwalający jednak zrozumieć aktualny *status quaestionis* w badaniach nad Pięcioksięgiem.

2. Co jest przedmiotem konsensusu?

Obecna, masorecka forma Pięcioksięgu, jest zgodnie rozpoznawana jako Tora, niezależny i nadrzędny względem pozostałych tekst Biblii Hebrajskiej. Stanowi literacko odrębną część tej Biblii i ma swoją kontynuację w tekstach „proroków wcześniejszych”

3 Na temat historii badań por. J. Lemański, *Tora – Pięcioksiąg. Wprowadzenie w zagadnienia teologiczne i historyczno-krytyczne*, Szczecin 2020, s. 65–186.

4 Na temat debaty i różnych koncepcji tzw. jahwisty zob. J. Lemański, *Księga Rodzaju rozdziały 1–11* (NKB.ST I/1), Częstochowa 2013, s. 54–61.

5 Na temat klasycznego rozumienia E i łączonych z nim tekstów zob. H.-Chr. Schmitt, *Arbeitsbuch zum Alten Testament* (UTB 2146), Göttingen 2005, s. 223–232; krytyczne uwagi zob. J. Lemański, *Księga Rodzaju rozdziały 11,27–36,43* (NKB.ST I/2), Częstochowa 2014, s. 413–416.

6 *The Pentateuch as Torah. New Models for Understanding Its Promulgation and Acceptance*, red. G.N. Knoppers, B.M. Levinson, Winona Lake 2007.

(Jozue-2Krl) czyli w tym, co zwykliśmy nazywać „historią deuteronomistyczną”. Takie literackie powiązanie (*Enneateuch*)⁷ dwóch niezależnych literacko bloków tekstualnych zakładane było już w dziele kronikarza (1-2Krn). Dziś jednak postrzega się to wyłącznie jako przyczynek rzucający światło na to, jakie tendencje towarzyszyły rozwojowi pierwotnego *Vorlage* Pięcioksięgu. Same Kroniki traktowane są bowiem jako przykład *rewritten Bibel* pozwalający zrozumieć w jaki sposób starsi pisarze, jeszcze z czasów biblijnych, używali wcześniejszych tradycji biblijnych i pod jakim kątem były one przez nich przepracowywane.

Zgoda panuje dziś także w wyizolowaniu dwóch podstawowych warstw literackich Pięcioksięgu – Księgi Powtórzonego Prawa, której pierwotna niezależność była uznawana już od czasów Wilhelma Martina Lebrechta de Wette oraz tzw. Pisma kapłańskiego (P), włączając w to także Kodeks Świętości (H) (Theodor Nöldeke), to z kolei w ramach Księgi od Rodzaju do Liczb. Trzecią literacką jednostką, którą potraktować należy oddzielnie, jest Kodeks Przymierza (Wj 20-23), gdyż jest on używany i przepracowywany już przez deuteronomistę w tzw. Kodeksie Deuteronomistycznym (Pwt 12-26).

O ile stosunkowo łatwo znaleźć początek i koniec Księgi Powtórzonego Prawa (Pwt 1,1-5; 31,5 + liczne odwołania do niej samej wewnątrz księgi (np. 17,18-19)⁸, o tyle z tekstem kapłańskim nie jest to już takie proste. Początek jest jasny, to opis stworzenia (Rdz 1), ale już jego zakończenie jest przedmiotem kontrowersji⁹. W Kodeksie Przymierza również znajdujemy prawdopodobnie starszy, oryginalny początek (Wj 21,1), ale patrząc pod kątem wprowadzenia go w obecny kontekst jako mowy JHWH z Wj 20,22, można zakładać, że sam zbiór praw musiał mieć swoje narratywne obramowanie. Mowa JHWH kończy się dopiero w Wj 23, ale nie ma pewności, że to ten rozdział stanowił oryginalne zakończenie Kodeksu.

Zgoda panuje w tym, że po wydzieleniu tych trzech niezależnych od siebie tekstów (Kodeks Przymierza; D, P) zostaje nam w Księgach Rodzaju, Wyjścia (Wj 1-24) i Liczb materiał określany mianem nie-P i nie-D¹⁰. To w nim – zgodnie uważa dziś większość badaczy – znaleźć można pierwotny, literacko-historyczny rdzeń obecnego Pięcioksięgu.

Po rozdzieleniu tekstów, według powyżej przedstawionych kryteriów, rodzi się kolejny element konsensusu badawczego, który polega na tym, że obecne tematy składające się na Pięcioksiąg, a więc prehistoria, patriarchowie, Mojżesz, exodus wraz z tradycją wejścia lub nie wejścia do Ziemi Obiecanej, pierwotnie stanowiły odrębne tradycje, które same w sobie miały też swoją niezależną początkowo drogę rozwoju.

7 *Auf dem Weg zur Endgestalt von Genesis bis II Regum*. Festschrift H.Ch. Schmitt (BZAW 370), red. M. Beck, U. Schorn, Berlin, New York 2006.

8 E. Blum, *Pentateuch...*, s. 84-89.

9 J. Lemański, *Tora...*, s. 165-170.

10 R. Kratz, *The Pentateuch...*, s. 35.

Dopiero wtórnie stały się one przedmiotem integracji i częścią większego dzieła literackiego, a więc także koncepcyjnego przepracowania, aby dostosować je do założeń tej większej narracji. Badacze w znacznym stopniu zgadzają się również z tym, że rozwój tych tradycji można zbadać na podstawie dostępnego aktualnie (masorecki) tekstu Pięcioksięgu, bez konieczności odwoływania się do jakiejś niejasnej – ustnej lub pisemnej – prehistorii tego tekstu. Innymi słowy, oznacza to wyraźne przejście od metodologii właściwej historii tradycji do metodologii właściwej badaniom historyczno-literackim, zwłaszcza w zakresie historii redakcji¹¹. Powstanie i rozwój warstw literackich i związanego z tym procesu redakcyjnego nie jest już dziś postrzegane jako czynność czysto mechaniczna, ale właśnie jako sposób na prześledzenie procesu wewnątrz-biblijnej reinterpretacji.

3. Co wymaga dyskusji?

Dwa zasadnicze problemy są dziś przedmiotami debaty, w której – póki co – brakuje konsensusu. Pierwszy to analiza i precyzyjna identyfikacja poszczególnych warstw literackich i potem wzajemne relacje zachodzące między tymi różnymi warstwami.

3.1. Warstwy literackie

Najogólniej rzecz ujmując, mamy kilka podstawowych warstw: nie-P, nie-D, Kodeks Przymierza, D i P. Problem polega na tym, że te tzw. warstwy (*strata*) nie są jednorodne. Z tego względu pojawia się wiele detalicznych analiz i propozycji, ale też wiele rozbieżnych wniosków w kwestii szczegółów. W tym wypadku konsensus odnośnie do detali nie jest jednak konieczny, gdyż proces redakcyjny był dość płynny, a samo aptekarskie przypisywanie danego wiersza, półwiersza czy wręcz czasem jednego, dwóch wyrazów do proponowanej przez danego autora redakcji niczemu konkretnemu już nie służy.

1. Tekst kapłański

Przedmiotem dyskusji jest rozróżnienie tego, co przynależy do tzw. *Grundschrift-P* – tekstu podstawowego (P^G), a co jest późniejszym do niego suplementem (P^S) lub suplementami¹². Samo istnienie takiego tekstu podstawowego (niem. *Quelle*) uznaje dziś raczej większość badaczy. Jak wspomniałem, problematyczna jest kwestia jego oryginalnego zakończenia. Część badaczy nadal widzi jednak w P wyłącznie warstwę redakcyjną (niem. *Bearbeitung*). Alternatywa zaproponowana przez Erharda Bluma w 1990 roku

---

¹¹ Tamże.

¹² Przykładem dostrzegania kilku kolejnych suplementów kapłańskich jest komentarz R. Albertz, *Exodus 1-18.19-40* (ZBK.AT 2.1-2), Zürich 2012–2015.

wyklucza obie hipotezy¹³. Pisząc o tzw. *Kompozycji-P* badacz ten analizuje relacje między P i jego *Vorlage*, dotyczące zawartości, ale nie podaje żadnych rozwiązań w zakresie technik redakcyjnych zastosowanych przez autorów tej domniemanej kompozycji¹⁴. Reinhard Kratz stosuje w tym wypadku metody stosowane w gatunku tzw. *rewritten Bible* (por. Księgi Kronik, Jubileuszy). To jednak – jak sam zauważa¹⁵ – przykłady zupełnie oddzielnych tekstów, które nigdy nie były ściśle zależne od swojej *Vorlage*. Alternatywą jest zatem hipoteza suplementów, zakładająca dodatki P do tekstów nie-P¹⁶. Wszystkie te podejścia nie likwidują jednak problemu braku zakończenia w dokumencie podstawowym P. Bez względu na to, czy zakładamy istnienie niezależnego pierwotnie tekstu P, czy też traktujemy P jako redakcję i suplementowanie materiału nie-P, to w obu wypadkach możemy śmiało myśleć o możliwych wielu przesunięciach i zmianach takiego oryginalnego zakończenia, powodowanych rozwojem tekstu, który w ten sposób powstawał. O wiele ważniejsze niż ustalenie zakończenia P jest dostrzeżenie tego, że P nie da się zrozumieć w oderwaniu od materiału nie-P, do którego się odnosi. Kratz zauważa ponadto, że to oznacza, iż połączenie między tradycjami patriarchalnymi (i prehistorią?) oraz tradycją exodus – Mojżesz musiało istnieć zanim środowisko kapłańskie rozpoczęło swoją pracę, a więc to nie autorzy kapłańscy byli pierwszymi, którzy połączyli obie tradycje, jak dziś często się uważa¹⁷. Niemniej dyskusja o tym, czy autorzy nie-P czy P są odpowiedzialni za połączenie tradycji patriarchalnych z tradycją exodus – Mojżesz trwa i argumenty obu stron są tak przekonujące, co niewystarczające do rozstrzygnięcia tej dyskusji¹⁸.

2. Powtórzone Prawo

Współczesna debata nad metodologią badań tego dzieła przesunęła się z kryteriów stylistycznych na poszukiwanie tzw. *Ur-Deuteronomium*¹⁹. Większość badaczy uważa, że początków oryginalnego tekstu D szukać należy w sformułowaniach w drugiej osobie liczby pojedynczej, stosowanych w wymaganiach dotyczących centralizacji kultu. Celem tych ostatnich było poprawienie i uzupełnienie Kodeksu Przymierza

13 E. Blum, *Studien zur Komposition des Pentateuch* (BZAW 189), Berlin, New York 1990, s. 221–222, 229–285.

14 R. Kratz, *The Pentateuch...*, s. 36. Mając na uwadze relację między P i *Vorlage* z nie-P, Blum (*Studien*, s. 231–232) pisze jedynie ogólnie o „Nebeneinander von Kontinuität und Diskontinuität” w użyciu przez P swego *Vorlage*.

15 R. Kratz, *The Pentateuch...*, s. 36.

16 Chr. Berner, *Die Exoduserzählung. Das literarische Werden einer Ursprungslegende Israels* (FAT 73), Tübingen 2010.

17 R. Kratz, *The Pentateuch...*, s. 38 + przypis 21 z literaturą dotyczącą tej dyskusji.

18 J. Lemański, *Tora...*, s. 141. Argumentacja obu stron m.in w: *A Farewell to the Yahwist? The Composition of the Pentateuch in Recent European Interpretation* (SBL 34), red. Th.B. Dozeman, K. Schmid, Atlanta 2006; a także wiele artykułów w: *The Formation of the Pentateuch. Bringing the Academic Cultures of Europe, Israel, and North America* (FAT 111), red. J.Chr. Gertz i in., Tübingen 2016; *Eigensinn und Entstehung der Hebräischen Bibel* (FAT 136), red. J.J. Krause, W. Oswald, K. Weingart, Tübingen 2020.

19 T. Veijola, *Deuteronomismusforschung zwischen Tradition und Innovation I*, „Theologische Rundschau” 67 (2002), s. 273–327.

pod kątem nowych realiów (tylko jedno sanktuarium centralne). Eckart Otto²⁰ zaproponował jednak nieco inną hipotezę. W jego opinii, rdzeń Deuteronomium stanowiły Pwt 13* i 28*, które to rozdziały sformułowano na bazie asyryjskich traktatów lojalnościowych. Ta alternatywna teoria ma jednak wiele istotnych braków²¹, które czynią ją mało przekonującą.

Inny dyskutowany dziś problem dotyczy sposobu wmontowania Księgi Powtórzonego Prawa w kontekst obecnego Pięcioksięgu²². Problem ten pojawił się wraz z teorią Martina Notha dotyczącą historii deuteronomistycznej (DtrH; niem. *Deuteronomistisches Geschichtswerk* = DtrG), w której badacz ten oddzielił od siebie materiał z czterech pierwszych ksiąg Tory od Księgi Powtórzonego Prawa²³. W konsekwencji oznaczało to odłączenie aktualnego, kanonicznego zakończenia Tory od poprzedzających ją ksiąg. Długo ignorowano to spostrzeżenie, że szkodą dla przeprowadzanych analiz. W ostatnim czasie dość mocno jednak akcentuje się, że oryginalne zakończenie, jeszcze przed włączeniem Księgi Powtórzonego Prawa, znajdować się musiało się w Księdze Liczb, co też tłumaczy wiele znajdujących się w niej dopowiedzeń pochodzących z późniejszego czasu.

Księga Powtórzonego Prawa ma swój początek i zakończenie. Oba te momenty nie odnoszą się jednak ani do tego, co ją poprzedza (Tetrateuch vs. Pentateuch), ani do tego, co po niej następuje (DtrH), ale do samej tylko tej księgi. Umieszczenie mów Mojżesza w kontekście pobytu na równiny Moabu pozwala dokonać rekapitulacji poprzedzającej księgę narracji – od Rodzaju po Liczb, a jednocześnie utworzyć perspektywę jej kontynuacji w kolejnych księgach (Jozue-2Krl). Rdzenia domniemanego *Ur-Deuteronomium* szukać należy zatem w wezwaniu do słuchania (Szema Izrael; Pwt 6,4) i w użyciu czasu przyszłego odnośnie do centralizacji kultu. Sama formuła centralizacji pokazuje, że chodzi o próbę uhistorycznienia i zarazem powiązanie tej księgi z poprzedzającymi ją i następującymi po niej narracjami i cel ten należy do oryginalnego rdzenia tej księgi, a tym samym jest jej integralną częścią. Zasada centralizacji stanowi klucz

20 E. Otto, *Das Deuteronomium: Politische Theologie und Rechtsreform in Juda und Assyrien* (BZAW 284), Berlin 1999; tenże, *Deuteronomium im Pentateuch*; tenże, *Das Buch Levitikus im Pentateuch*, „Theologische Rundschau” 74 (2009), s. 470–479; tenże, *Deuteronomium 12,1–23,15* (HThKAT), Freiburg, Basel, Wien 2016, s. 1222–1226. Za tą hipotezą opowiadają się też inni, zob. K. Schmid, *Literaturgeschichte des Alten Testaments. Eine Einführung*, Darmstadt 2014, s. 81, 104–108; F. Blanco Wissmann, „Er tat das Rechte...” *Berurteilungskriterien und Deuteronomium in 1Kön 25* (AThANT 93), Zürich 2008.

21 Chr. Koch, *Vertrag, Treueid und Bund. Studien zur Rezeption des altorientalischen Vertragsrechts im Deuteronomium und zur Ausbildung der Bundestheologie im Alten Testament* (BZAW 383), Berlin 2008; R. Kratz, *The Idea of Cultic centralization in Deuteronomy 12 and Its Supposed Ancient Near East Analogies*, [w:] *One God – One Cult – One Nation. Archaeological and Biblical Perspectives*, (BZAW 405), red. R.G. Kratz, H. Spickermann, Berlin 2010, s. 121–144; R. Kratz, *The Peg in the Wall. Cultic Centralization Revisited*, [w:] *Law and Religion in the Eastern Mediterranean. From Antiquity to Early Islam*, red. C. Anselm, C. Hagedorn, R.G. Kratz, Oxford 2013, s. 251–285.

22 R. Kratz, *The Pentateuch...*, s. 40 oraz przypis 27 z literaturą dotyczącą tej dyskusji.

23 J. Lemański, *Tora...*, s. 151–154.

do reinterpretacji Kodeksu Przymierza w Kodeksie Deuteronomistycznym²⁴ i tworzy podstawę pod deuteronomistyczną redakcją ksiąg Samuela i Królów, w których dopiero okazuje się, że miejscem „wybrany przez JHWH” jest Jerozolima²⁵. Następstwem tej podstawowej redakcji (razem z Dekalogiem i wymaganiami dotyczącym czystości kultu) była późna, deuteronomistyczna redakcja Ksiąg od Jozuego po 2 Królewską²⁶. Dyskusja dotyczy obecnie tego czy koncepcyjne i literackie odniesienia do narracji stanowiącej literacki kontekst Księgi Powtórzonego Prawa stanowią zarazem jedynie wyraz ogólnej wiedzy na temat historii biblijnej, czy raczej zakładają już istnienie jakiejś wcześniejszej, przeddeuteronomistycznej literackiej wersji tej historii? Możliwe są bowiem dwa sposoby wyjaśnienia tych odniesień. W pierwszym zakłada się, że te odniesienia wprowadzono ze względu na ten literacki kontekst (Mojżesz dokonuje reinterpretacji Prawa na równinach Moabu) i tym samym chodzi o narratywną, koncepcyjną i literacką kontynuację poprzedzającej narracji, opartą na luźnych, obiegowych tradycjach, które potem opracowano w Księgach od Rodzaju po Liczb i pomyślane jako preludium do Księgi Powtórzonego Prawa i DtrH (lub jakiegokolwiek innej księgi rozpoczynającej się w Pwt 1)²⁷. Wielu badaczy traktuje bowiem Pwt 1–3 (i kolejne rozdziały) jako wprowadzenie do niezależnego dzieła literackiego (tu oparcie znajduje się w teoriach Martina Notha i Juliusa Wellhausena). Jak jednak zauważa Reinhard Kratz²⁸ – Pwt 1–3 daje się dobrze zrozumieć, unikając zarazem związanych z tymi rozdziałami problemów interpretacyjnych, tylko wtedy, gdy rozpatruje się ich treść w świetle późniejszego Pięcioksięgu lub co najmniej wcześniejszej „Tory” z Wj 1–Pwt 34. Dyskusja dotyczy zatem tego czy narratywne retrospekcje z Pwt 1–3 w postaci koncepcyjnych i literackich odniesień do tradycji w Wj-Lb i zarazem odmiennie rozłożone akcenty w stosunku do poprzedzającej narracji są owocem tej samej redakcji, czy raczej znakiem istniejącego niezależnie od niej dzieła²⁹.

Dziś raczej krytycznie ocenia się teorię wspomnianego już Martina Notha o niezależnym istnieniu DtrH, z napisanym specjalnie do niego wstępem w postaci Księgi Powtórzonego Prawa. Co nie znaczy, że jego teoria nie ma nadal wielu zwolenników. Z jednej strony zbyt liczne są literacko-historyczne powiązania z wcześniejszymi księgami Pięcioksięgu, aby przyjąć takie założenie, a z drugiej – mimo wszystko podejście

24 Na temat powstania obu „kodeksów” oraz ich wzajemnej relacji zob. J. Lemański, *Prawo...*, s. 84–109.

25 J. Lemański, *Hezekiah and the Centralization of Worship* (2Kgs 18,4.22), „Collectanea Theologica” 92 (2022), s. 29–62, zwł. 45–52.

26 R. Kratz, *The Pentateuch...*, s. 41.

27 E. Blum, *Studien...*, s. 109, 164.

28 R. Kratz, *The Pentateuch...*, s. 43.

29 *Deuteronomy in the Making. Studies in the Production of Debarim*, (BZAW 533), red. D. Edelman i in., Berlin, Boston 2021; *Collective Memory and Collective Identity. Deuteronomy and the Deuteronomistic History in their Context* (BZAW 534), red. J. Unsok Ro, D. Edelman, Berlin, Boston 2021.

do wielu opowiedzianych już tradycji wyraźnie odstaje w wersji deuteronomistycznej od poprzedzających narracji³⁰.

3. Teksty nie-P i nie-D

Od czasów Juliusa Wellhausena i Martina Notha, materiał literacki, pozostały po wyodrębnieniu tekstów D, P i Kodeksu Przymierza, próbowano zrozumieć, przypisując go dokumentom/źródłom jahwistycznemu (J) i elohistycznemu (E) oraz kombinacji tych dwóch, zwanej jehowistą (JE). Z czasem zaczęto uwzględniać także rolę redakcji post-D i post-P. Mimo że również współcześnie nie brakowało wielu prób „obrony” tego tradycyjnego modelu³¹, to większość badaczy dziś go odrzuca jako niesatysfakcjonujący. Co zatem w zamian, jeśli zrezygnujemy z teorii dokumentów? Pierwszy problem stanowi sposób separacji i rozróżnienia pomiędzy materiałem pre- i post-P oraz pre- i post-D. Część materiału P i D niewątpliwie powstała pod wpływem tekstów, które nie należały oryginalnie do obu tych źródeł oraz do Kodeksu Przymierza. Tacy badacze jak John Van Seters czy Christoph Levin proponują odmłodzenie tekstów klasyfikowanych jako J (post-D; okres wygnania babilońskiego) lub zastąpienie tradycyjnych źródeł hipotezą kompozycji P / D, jak Erhard Blum. Piszą zatem o tekstach post-J (J^G + J^S – Reinhard Kratz), finalnej redakcji (*endredaktionell*) i jeszcze późniejszych uzupełnieniach (*nachendredaktionell*). Czasem można rozpoznać w tych tekstach język przynależny do P lub D, albo język i idee będące *mixem* myśli teologicznej pochodzącej z obu tych środowisk³². Niemniej częściej taka analiza lingwistyczna nie wystarcza lub bywa wręcz niemożliwa i w konsekwencji trudno klasyfikować taki materiał. Jeszcze trudniej także ocenić go jako przed-P czy przed-D. Równie dobrze może on być późniejszy od obu tych klasycznych źródeł. Problem ten pogłębia się, gdy uświadomimy sobie, że te niejednoznaczne w sferze klasyfikacji teksty znajdują się niejednokrotnie w ważnych kompozycyjne

30 Zob. przykłady w: J. Lemański, „Poślij ludzi, aby zbadali kraj Kanaan...” (Lb 13,1a). Kto i po co wprowadził tradycje o zwiadowcach wysłanych przez Mojżesza do Kanaanu?, w: *Dla dobra Jego Ciała, którym jest Kościół* (Kol 1,24). *Księga pamiątkowa dla ks. prof. Antoniego Paciorka*, red. G. Baran, Częstochowa 2019, s. 223–246; potem także monografia S. Germany, *The Exodus-Conquest Narrative* (FAT 115), Tübingen 2017; R.E. Garton, *Mirages in the Desert. The Tradition-Historical Developments of the Story of Massah-Meribah* (BZAW 492), Berlin 2017; H. Stoppel, *Von Angesicht zu Angesicht. Ouverture am Horeb. Deuteronomium 5 und 9–10 und die Textgestalt ihrer Folie* (AthANT 109), Zürich 2018.

31 F. Zimmer, *Der Elohist als weisheitlich-prophetische Redaktionsschicht. Eine literarische und theologieggeschichtliche Untersuchung der sogenannten elohistischen Texte im Pentateuch* (Europäische Hochschulschriften 23, Theologie 656), Frankfurt am Main 1999; A. Graupner, *Der Elohist: Gegenwart und Wirksamkeit des transzendenten Gottes in der Geschichte* (WMANT 97), Neukirchen-Vluyn 2002; M. Gerhards, *Aussetzungsgeschichte des Mose: Literar- und traditionsgeschichtliche Untersuchungen zu einem Schlüsseltext des nichtprietsterschriftlichen Tetrateuch* (WMANT 109), Neukirchen-Vluyn 2006; Chr. Levin, *The Jahwist: The Earlier Editor in the Pentateuch*, „Journal of Biblical Literature” 126 (2007), s. 209–230; J.S. Baden, *J, E, and the Redaction of the Pentateuch* (FAT 68), Tübingen 2012; tenże, *The Composition of the Pentateuch: Renewing the Documentary Hypothesis* (The Anchor Tale Bible Reference Library), New Haven 2012.

32 L. Perlt, *Deuteronomium-Studien* (FAT 8), Tübingen 1994, s. 123–143.

miejscach Pięcioksięgu. Wystarczy wspomnieć takie perykopy jak Rdz 15³³, tekst pomostowy z Rdz 50–Wj 1, Wj 3–4³⁴, czy wreszcie sporą część opowiadania o wydarzeniach na Synaju (Wj 19–24.32–34)³⁵ oraz Joz 24 (+ pomostowe teksty Joz 23–24 i Sdz 1–2)³⁶. Potem trzeba mieć na uwadze Księgę Liczb i jej teksty nie-P oraz samą Księgę Powtórzonego Prawa z jej wstępem Pwt 1–3 (ale i Pwt 5–11) i zakończeniem (Pwt 34) oraz relacja w jakiej te teksty pozostają w stosunku do P. Jak pisze Reinhard Kratz³⁷:

We wszystkich tych przypadkach musimy suplementować badania lingwistyczne innymi kryteriami interpretacyjnymi, które nie były wcześniej odkryte lub jasno zdefiniowane i tym samym powszechnie akceptowane. To tu widzę – pisze Kratz – najważniejsze wyzwanie dla studiów nad Pięcioksięgiem w najbliższej przyszłości.

3.2. Relacje między poszczególnymi warstwami literackimi

Problem właściwych kryteriów umożliwiających literackie rozróżnienie tekstów nie-P i nie-D jest ważny, gdyż decyduje o tym, jak wyjaśniamy potem proces powstawania Pięcioksięgu. Chodzi bowiem o sposób powiązania tych starszych tradycji z całością. Wspomniano już, że część tych tradycji (prehistoria, patriarchowie, exodus, Mojżesz i być może także tradycja o wejściu do Ziemi Obiecanej) miała początkowo swoją niezależną drogę rozwoju. Ten proces odtwarza się dziś na podstawie analizy literackiej samych tekstów biblijnych, bez odwoływania się do jakiejś wcześniejszej ustnej tradycji czy domniemanego literackiego *Vorlage*. Nie wyklucza to, że takie *Vorlage* mogło istnieć i w procesie redagowania było – mówiąc kolokwialnie – przycinane i dopasowywane do całości. Próby odtworzenia go zawsze będą jednak czysto spekulatywne i hipotetyczne. Posłużmy się przykładem metodologii zaproponowanej przez Christopha Levina³⁸, który proponuje zastosowanie hipotezy suplementacji (*Ergänzungs- i Fortschreibungshypothese*). Dzięki tej hipotezie odtwarza proces przepracowywania (pojedynczy autor-redaktor nazywany przez niego jahwistą) starszych źródeł (tj. tradycji), do którego jeszcze później dodane były kolejne uzupełnienia. To procedura badawcza bardzo odmienna od propozycji Erharda Bluma o tzw. kompozycjach P i D. Różnica w obu tych metodach leży jednak nie w samej procedurze – zauważa Reinhard Kratz³⁹ – ale w precyzji, z jaką wyodrębnia się literackie różnice pomiędzy źródłami/tradycjami, redakcją/kompozycją

33 Rdz 15 wydaje się młodszym tekstem niż Rdz 12,1–3, a z drugiej strony Rdz 14, 16, 17 przerywają tu naturalny bieg zdarzeń pomiędzy Rdz 12–13.18–19. Zob. skrótowe omówienie dyskusji w R. Kratz, *The Pentateuch...*, s. 47, przypis 50.

34 Odnośnie do dyskusji nad tymi tekstami por. R. Kratz, *The Pentateuch...*, s. 47, przypisy 51 i 52.

35 Tamże, s. 47, przypis 53.

36 Tamże, s. 47, przypis 54.

37 Tamże.

38 Chr. Levin, *Der Jahwist* (FRLANT 157), Göttingen 1993.

39 R. Kratz, *The Pentateuch...*, s. 50.

i późniejszymi uzupełnieniami. Levin, zdaniem Kratza, wziął sobie bardziej do serca motto Bluma niż sam Blum, że do zrozumienia tekstu potrzebna jest wiedza o tym, gdzie/jak zaczyna się i kończy dany tekst.

Kolejny problem, niezależny od analizy tekstów nie-P i nie-D, to kwestia tego, gdzie znajdujemy połączenie tradycji, a zwłaszcza pierwsze powiązanie ze sobą tradycji patriarchalnych (też prehistorii) z tradycją exodusu. Wspomniałem już, że dziś badacze dzielą się na tych, którzy takie połączenie widzą w tekstach poprzedzających P i D⁴⁰ i na tych, którzy takie powiązanie widzą dopiero w tekstach P lub post-P⁴¹. Faktem pozostaje, że tradycje patriarchalne i tradycja exodus – Mojżesz to dwie niezależne od siebie tradycje o początkach Izraela połączone ze sobą dopiero na późniejszym etapie ich rozwoju. Sam sposób wyjaśniania tego, czy to metodą historii tradycji, czy metodą analizy literacko-historycznej ma drugorzędne znaczenie. Ważne jest potem pytanie o to, jak długo te dwie tradycje funkcjonowały oddzielnie i w jakim momencie formowania się Pięcioksięgu zostały ze sobą powiązane. Dodatkowy problem stanowi także kwestia istnienia tzw. Hexateuchu (Rdz-Joz), przed-P (przed-D) lub post-P (Rdz-Joz). Dziś wielu badaczy sądzi, że na początkowym etapie zakładano taką właśnie koncepcję całego dzieła (stąd postulat dotyczący uwzględnienia redakcji Hexateuchu) i dopiero wtórnie zdecydowano się na oddzielenie Księgi Jozuego (temat wejścia do Ziemi Obiecanej), aby wyszczególnić wyjątkowy charakter tradycji Mojżeszowej (nie pobyt w Ziemi Obiecanej, lecz posłuszeństwo Torze decydują o tożsamości Izraela). Decyzja o przyjęciu tej hipotezy zależy w dużej mierze od analizy Księgi Powtórzonego Prawa i odróżnieniu w Rdz-Lb materiału nie-P i nie-D⁴².

Zasługą Eckarta Otto było zwrócenie uwagi na znaczenie tradycji prawnych w procesie formowania się Pięcioksięgu. Dziś istnieje konsensus co do tego, że *lex corpora* D i P były zależne od starszego zbioru, czyli Kodeksu Przymierza, który jest przepracowany najpierw w Księdze Powtórzonego Prawa (w tym dodanie Dekalogu w Wj 20 i Pwt 5⁴³), a potem raz jeszcze w P, włączając tzw. szkołę świętości (Kodeks Świętości Kpł 17–26)⁴⁴, którą jedni uważają za kolejną fazę w rozwoju myśli teologicznej P, a inni za niezależne środowisko dokonujące syntezy i korekty myśli teologicznej P i D⁴⁵.

40 John Van Seters: późny jahwista (autor i historyk); Christoph Levin: redukuje i fragmentyzuje jahwistę (redaktor); jehowistę (JE) i jerozolimskie dzieło historyczne (JG) – szkoła z Münster; Erhard Blum; David Carr: Kompozycja-D w Rdz-Lb, ale i przed-P *Hexateuch* i *Enneateuch* jeszcze przed integracją z P (Reinhard Kratz).

41 Niezależne źródło w Rdz-Wj lub Rdz-Kpł (A. de Pury, Th. Römer, K. Schmid, J. Gertz), Blum: kompozycja-P lub redakcja post-P łącząca P i D (Dtr; DtrL lub DtrH) i w tym samym czasie integracja nie-P z Rdz-Lb poszerzona potem szeroko w Kpł (H) i w Lb (Th. Römer, C. Nihan, E. Otto, R. Achenbach).

42 Na ten temat por. R. Kratz, *The Pentateuch...*, s. 51–52.

43 Na ten temat por. J. Lemański, *Prawo Pana doskonale – krzepi życie (Ps 19, 8a). Kilka refleksji na temat istoty prawa i sprawiedliwości w Starym Testamencie* (SiR 54), Szczecin 2019, s. 241–251.

44 Na temat Kodeksu Świętości zob. J. Lemański, *Prawo...*, s. 110–116.

45 J. Lemański, *Tora...*, s. 172–175.

Otwarty pozostaje jednak problem wyjaśnienia tego, jak wymieniane wcześniej oryginalnie niezależne części Pięcioksięgu, powiązać z nim jako całością, ustalając przy tym właściwą chronologię całego procesu. Można rozumieć cały wspomniany proces zarówno tak, że formowanie Pięcioksięgu – łączenie D i P – zachodziło niezależnie od mniej lub bardziej wyraźnie dostrzegalnych i dostępnych pierwotnych tradycji, albo formowanie się tego dzieła postępowo wraz z formowaniem się jego pojedynczych części i warstw literackich⁴⁶. W tym wypadku nie da się rozstrzygnąć tej kwestii prostym wyborem „to lub tamto”. Obie tendencje zresztą się nie wykluczają. Poszczególne tradycje mogły wszak na jakimś etapie rozwijać się niezależnie, a po ich inkorporacji proces ten zachodził dalej, ale już mając na uwadze całość Pięcioksięgu. Widać to w literackich powiązaniach zachodzących we wspomnianych już teksach z Rdz 15, Wj 3–4, Wj 32–34; Lb, Pwt 1–2; 31–34; Joz 1; 24, ale i w mniej prominentnych fragmentach (por. Lb 25,1; Pwt 34,5–6; Joz 2; 3,1; potem także 2Krl 17; 2Krn 36/Ezd 1; Ps 105; 106; Ne 9).

Szczególne znaczenia nabiera tu Księga Liczb, w której znajdujemy nieliczne ślady tradycji przed-P. Nie oznacza to jednak, że księga jako całość jest post-P, zwłaszcza z uwagi na pustynne itinerarium (Lb 11–21), które stanowi literackie obramowanie wydarzeń na Synaju wraz z Wj 15–18⁴⁷ i w niektórych przypadkach wersje tych samych perykop wydają się być starsze w Księdze Liczb niż w Księdze Wyjścia⁴⁸.

4. Poszczególne tradycje

Na koniec chciałbym już tylko naszkicować aktualny stan wiedzy na temat kształtowania się poszczególnych tradycji: exodus – Mojżesz, tradycje patriarchalne, prehistoria.

4.1. Exodus – Mojżesz

Uwagę badaczy zwraca najpierw znaczna dysproporcja pomiędzy częstotliwością wspominania imienia Mojżesza w Pięcioksięgu i pozostałymi częściami Biblii Hebrajskiej. Mojżesza nie wspomina się praktycznie w ogóle w księgach prorockich. Mi 6,4 to późna glosa, a Oz 12,14 nie wymienia go z imienia (mowa jest o proroku), a ponadto istnieją wątpliwości w kwestii datowania tej wypowiedzi. Potem, kiedy mowa jest w nich o exodusie, to nigdy w połączeniu z tą postacią⁴⁹. Wzmianki w psalterzu⁵⁰ są również

⁴⁶ R. Kratz, *The Pentateuch...*, s. 53.

⁴⁷ J. Lemański, *Tora...*, s. 25.

⁴⁸ Przykładem jest relacja o mannie i przepiórkach (Wj 16; Lb 11); zob. J. Lemański, *Od manny na pustyni do manny ukrytej. Rozwój tradycji o mannie w Starym Testamencie*, Szczecin 2006, s. 11–57.

⁴⁹ J. Lemański, *Mojżesz, jakiego nie znamy? Kilka uwag na temat poszukiwań historycznego Mojżesza*, „Studia Paradyskie” 32 (2022), s. 87–119.

⁵⁰ J. Schnocks, *Mose im Psalter*, w: *Mose in Biblical and Extra-Biblical Traditions* (BZAW 172), red. A. Graupner, M. Wolter, Berlin, New York 2007, s. 79–88.

nieliczne i zachodzą w psalmach z okresu powygnaniowego. Ślad jakiejś wcześniejszej, przedwygnaniowej i być może przeddeuteronomistycznej tradycji o tej postaci zachował się w niektórych tekstach łączących go z „nielegalnym” kultem (Sdz 18,30: wnuk Mojżesza i kult Danitów; 2Krl 18,4: wąż miedziany w Jerozolimie) lub Kentami/Madianitami (Sdz 1,6; 4,11). W samym Pięcioksięgu, po oddzieleniu tradycji P i D (w tej ostatniej są być może jakieś reminiscencje wcześniejszych tradycji o Mojżeszu, ale ich interpretacja jest trudna⁵¹) pozostaje niewiele materiału na jego temat. Postać Mojżesza w dużej mierze zatem wykreowali autorzy i redaktorzy Pięcioksięgu. David Carr⁵² sugeruje sześć etapów w rozwoju tej biblijnej opowieści. W pierwszym etapie uformowała się jej przeddeuteronomistyczna wersja. Trudno ją jednak dziś precyzyjnie zrekonstruować. Można to robić głównie na bazie wspomnianych deuteronomistycznych reminiscencji⁵³. Niemniej tego rodzaju rekonstrukcja zawsze będzie spekulatywna, gdyż nie wiemy czy te reminiscencje są precyzyjne i czy w pełni odzwierciedlają oryginalną tradycję, czy też są tylko świadectwem jednej z jej wersji lub wręcz, czy nie zostały zmodyfikowane ze względu na własne zainteresowania autorów deuteronomistycznych. Sam D. Carr sugeruje istnienie jakiejś „E-like” tradycji, od której deuteronomista mógł być zależny, ale zauważa też, że takie podejście jest dość zawodne⁵⁴. Oczywiście postulowane przez niego źródło „E” rozumie on inaczej niż klasyczne „E” z XIX-wiecznej teorii dokumentów.

W drugim etapie uformowano Księgę Powtórzonego Prawa jako mowę pożegnalną Mojżesza. W jej ramach zawarto reminiscencję poprzednich wydarzeń. Pwt 6,4 z wersji LXX może – zdaniem D. Carra – zawierać element tej wcześniejszej fazy, gdy prawa deuteronomistyczne były prezentowane jako „(A oto) nakazy i wyroki, które Pan nakazał synom Izraela na pustyni, po ich wyjściu z ziemi Egiptu”. W trzecim etapie nastąpiło połączenie tego możeszowego obramowania z Księgi Powtórzonego Prawa (powiązanego być może już razem z Księgą Jozuego) z dwoma innymi zwojami zawierającymi część wczesnej tradycji o Mojżeszu i jakąś formę tradycji nie-P z Księgi Rodzaju. Efektem końcowym tego etapu była skoncentrowana na Mojżeszu wersja Hexateuchu. Główny kłopot z taką wersją nie-P polega na braku zakończenia. Wyjście „z” wymaga bowiem dojścia „do”. Księga Liczb doprowadza czytelnika jedynie do Transjordanii. Zakończenia wymaga również opowieść o życiu Mojżesza. Potrzebny był zatem zarówno materiał z Księgi Powtórzonego Prawa, jak i z Księgi Jozuego. Księga Liczb raczej nie była pisana razem

51 D. Carr, *The Moses Story: Literary-Historical Reflections*, „Hebrew Bible and Ancient Testament” 1 (2012), s. 7–35.

52 Tamże, s. 30.

53 Carr wskazuje na pozycję William Johnstone, *The Use of Preminiscences in Deuteronomy in Recovering the Two Main Literary Phases in the Production of the Pentateuch*, w: *Abschied vom Jahwisten. Die Komposition des Hexateuch in der jüngsten Diskussion* (BZAW 315), red. J.C. Gertz i in., Berlin, New York 2002, s. 247–273.

54 D. Carr. *The Moses Story...*, s. 30: „Nevertheless, this approach could just represent a form of contemporary hyper-harmonization (of Exodus-Numbers by way of radical subtraction to Deuteronomy) that would make the Second Temple forms of augmenting harmonization pale by comparison”.

z wersją z Księgi Powtórzonego Prawa przed oczyma. Mogło za to być odwrotnie, co pokazują porównania obu wersji⁵⁵. Co więcej – zauważa David Carr⁵⁶ – „obcięty” charakter Księgi Liczb – pozwala podejrzewać, że jej oryginalne zakończenie podczas łączenia zostało wyeliminowane. Jego śladem mogła być „zagubiona” (według Martina Notha po części zachowana w Pwt 34) tradycja o śmierci i grobie Mojżesza, kultywowana na wschodnim brzegu Jordanu. Czwarty etap wzrostu tradycji, to powstanie niezależnego tekstu napisanego przez P (od Księgi Rodzaju po budowę Przybytku). Tradycja przymierza zawartego na Synaju została tu podporządkowana przymierzu z Abrahamem, a opowieść o Mojżeszu powiązana z tradycjami patriarchalnymi i prehistorią (por. Wj 6,2-3: różne imiona Boga na każdym z tych trzech etapów)⁵⁷. Piąty etap wzrostu, to powiązanie materiału P z materiałem nie-P z Hexateuchu, na którym ten pierwszy był modelowany, i który pierwotnie miał zastąpić. Ten połączony już tekst miał prawdopodobnie jeszcze późniejsze kapłańskie poszerzenie na końcu (por. Joz 24,33) i być może w środku. Jak w przypadku połączenia Pwt-Joz z opowiadaniem o Mojżeszu, także i na tym etapie mogło dojść do „utruty” części materiału, włączając w to np. tradycję nie-P o budowie arki (por. Lb 10,33-36 i Pwt 10,2b, a także Wj 34,1). Nie mamy niestety dostępu do takich potencjalnych niezależnych jeszcze tekstów, więc można jedynie spekulować na temat tego, co i w jakim zakresie usunięto w trakcie ich łączenia. Mimo procesu łączenia redaktorzy zachowali podział narracji pomiędzy Księgą Rodzaju i tym, co po niej następuje oraz pomiędzy Powtórzonym Prawem i tym, co tę księgę poprzedza. Cała środkowa część Wj-Lb długi czas mogła być przekazywana jako „jedna księga”, zanim zawarty w niej materiał poszerzono i wymagał podziału⁵⁸. Etap szósty stanowi seria późniejszych modyfikacji dokonywanych w opowiadaniu o Mojżeszu. Większość z tych uzupełnień miała na celu ściślejsze powiązanie wszystkich części Hexateuchu lub wynikała z uwarunkowań społeczno-historycznych (prosamarytański tekst Pwt 27,4–7 vs. antysamarytańska modyfikacja 27,14–26; Joz 8,30–35)⁵⁹. Zasadniczy tekst był jednak uformowany i autoryzowany (tzw. wersja proto-masorecka/hasmonejska?). Więcej poszerzeń i zmian zaszło w tekście greckim, a także w Pięcioksięgu Samarytańskim oraz protosamarytańskiej wersji z manuskryptów z Qumran (4QRP; 4QTemple). Nie ma pewności co do tego, kiedy Księga Rodzaju i opowieść o Mojżeszu zostały odcięte od Księgi Jozuego, stając się Torą Mojżesza. Odniesienia do niej pochodzą z późnego okresu perskiego i okresu hellenistycznego (por. Ml 3,22; Dn 9,11.13; Ezd 3,2; 7,6; Ne 8,1; 2Krn 23,18; 30,16).

55 Tamże, s. 31.

56 Tamże, s. 32.

57 D. Carr, *The Moses Story...*, s. 32 zgadza się tu z większością badaczy, która takie powiązanie przypisuje P, choć są nadal zwolennicy wcześniejszego (nie-P) połączenia tradycji patriarchalnych z tradycją exodusu (i tą o Mojżeszu).

58 Tamże, s. 33–34.

59 Datowane odpowiednio na IV–III w. przed Chr. i III–II w. przed Chr., zob. E. Otto, *Deuteronomium* 23,16–34,12 (HThKAT), Freiburg, Basel, Wien 2017, s. 1936.

Nawiązują do nieco starszych zwrotów deuteronomistycznych stosowanych na określenie „Prawa Deuteronomistycznego” (por. Joz 8,31–32; 1Krl 2,3; 2Krl 14,6; 23,25)⁶⁰.

4.2. Tradycje patriarchalne

Tradycje patriarchalne miały początkowo charakter regionalny. Jakub był znany najpierw w Transjordanii (Gilead), zaś Abraham na południu – okolice Hebronu. O Izaaku możemy powiedzieć tylko tyle, że jego postać związana była z Beer Szebą i być może ze znanym w VIII wieku przed Chr. sanktuarium, do którego pielgrzymowali mieszkańcy Królestwa Izraela – o czym wspomina prorok Amos (Am 7,9.16: dom Izaaka; Am 5,5; 8,13; por. 2Krl 23,8: sanktuarium w Beer Szebie)⁶¹. Chronologiczny priorytet niewątpliwie przypisać należy Jakubowi. Tradycja o nim – tak jak zapoznajemy ją potem w Pięcioksięgu – w znacznym stopniu znana była już w VIII wieku przed Chr. – jeśli przyjmujemy taką datację ważnego w dyskusji tekstu z Oz 12⁶². To Jakub występuje potem jako protoplasta i eponim Izraela w tekstach z czasów monarchii. Pierwsze prorockie wzmianki o Abrahamie pojawiają się dopiero w okresie wygnania babilońskiego (Ez 33,24; Iz 41,8; 51,1–2). Dopiero w czasie wygnania lub tuż po nim, kiedy kształtować zaczął się cykl patriarchalny, Abraham stał się praojcem narodu wybranego⁶³. Niektórzy badacze uważają, że spora część epizodów związanych z Abrahamem stanowiła zapożyczenie z tradycji o Izaaku (por. Rdz 26), co sprawiło, że ten ostatni stał się „ubogim krewnym” w stosunku do pozostałych dwóch patriarchów. W istocie Izaak jest zasadniczo postacią drugoplanową zarówno w cyklu o Abrahamie, jak i w cyklu o Jakubie i potem w opowiadaniu o synach Jakuba. Jedyny poświęcony mu w całości rozdział (Rdz 26) stanowi uproszczoną reminiscencję sekwencji podobnych zdarzeń opisanych w cyklu o Abrahamie. Możliwe, że przywołane już powiązania Izraelitów ze wspomnianym przez Amosa „domem Izaaka” i sanktuarium w Beer Szebie były pierwszym etapem tworzenia cyklu patriarchalnego. Kiedy autorzy z Judy włączyli Abrahama do tych tradycji, czyniąc go „ojcem narodu”, nastąpił również transfer epizodów związanych z Izaakiem na Abrahama, a sam Izaak stał się jedynie ogniwem pozwalającym połączyć postaci obu „wielkich patriarchów”. To jednak tylko hipoteza oparta na dość skąpych danych.

Faktem jest, że najstarszy rdzeń tradycji o Jakubie stanowią epizody związane ze wspomnianą Transjordaniją, a więc z terenami Królestwa Izraela położonymi na wschodnim brzegu Jordanu. Była to jeszcze tradycja klanowa (*bene Jakob*) z czasów, gdy nie były jeszcze określone ściśle granice pomiędzy Aramejczykami i protoplastami Izraela (Rdz 31,44–49: traktat graniczny Labana i Jakuba). Możemy jedynie zakładać,

60 D. Carr. *The Moses Story...*, s. 34–35.

61 J. Lemański, *Narodziny Izraela. Szkice historyczno-biblijne*, Szczecin 2021, s. 210.

62 Tamże, s. 189–194.

63 J. Blenkinsopp, *Abraham. The Story of a Life*, Cambridge 2015; J. Lemański, *Abraham versus Jakub*, „Collectanea Theologica” 88 (2018) 4, s. 35–51; M. Köckert, *Von Jakob zu Abraham (FAT 147)*, Tübingen 2021.

że kultywowano ją w jednym z tamtejszych sanktuariów (np. w Peneuel: Rdz 32,23–32 lub w Sychem: Rdz 33,20), łącząc postać patriarchy z kultem Boga El. Instytucjonalizacja legendy o Jakubie dokonała się prawdopodobnie najwcześniej w połowie VIII wieku przed Chr. za panowania Jeroboama II. Transfer tradycji na zachodni brzeg Jordanu dokonać się mógł w sanktuarium w Betel, gdzie patriarcha „przysłużył się” tym razem promocji kultu JHWH w Izraelu i stał się „eponimem” narodu (stąd zmiana imienia w Rdz 32,28–29). Na tym etapie mogło pojawić się też powiązanie tradycji o Jakubie z tradycją o exodusie, znaną dotąd głównie tylko w Samarii. Początkowo – jak sugeruje to w licznych swoich publikacjach Albert de Pury – obie tradycje mogły być nawet w konflikcie ze sobą i stanowić alternatywne (Oz 12) sposoby myślenia o początkach Izraela. Powodem pojawienia się tradycji Ezaw – Jakub były zapewne konflikty pomiędzy Izraelitami i Edomitami z okresu monarchii. Pozycję silniejszego zawsze miał w tym okresie jednak Izrael/Juda. Sytuacja uległa zmianie dopiero po upadku Królestwa Judy (początek VI w. przed Chr.) i po najeździe Edomitów na południowe tereny Judy. To dobry przyczynek do tego, aby pojawiły się w cyklu o Jakubie epizody związane z braterskim konfliktem Jakuba i Ezawa⁶⁴.

Cykl o Abrahamie ma swoje początki w, prawdopodobnie jeszcze w przedwygnaniowym *hieros logos*, sanktuarium w okolicach Hebronu (Rdz 18*). Epizod z ugoszczeniem bóstwa i towarzyszących mu osób oraz otrzymane w zamian błogosławieństwo na pierwszym etapie powiązany został z wydarzeniami w Sodomie (i Gomorze) (Rdz 19). Opowiadanie Abraham – Lot (przodek Ammonitów i Moabitów) – Sodoma uznawane jest dziś za najstarszy rdzeń cyklu o Abrahamie. Wstęp do niego (Rdz 13*) powstał wtórnie w stosunku do wspomnianych epizodów. Pozostałe rozdziały, choć mogą zawierać jakieś odrębne, starsze tradycje (Rdz 12,9–20; 16 – powielane potem jeszcze w alternatywnych formach; por. Rdz 12 vs. 20; 26; Rdz 16 vs. Rdz 21) również znalazły się w cyklu dopiero w późniejszej fazie jego formowania. Znaczną większość z pozostałego materiału zawartego w tym cyklu uformowano dopiero w okresie po wygnaniu babilońskim⁶⁵.

4.3. Prehistoria

W 1981 roku Frank Crüsemann⁶⁶ postawił tezę o pierwotnej niezależności przedkapłańskiej wersji prehistorii. Za tą tezę podążył potem Markus Witte⁶⁷ wykazując, że nie ma przedkapłańskiej redakcji, która byłaby odpowiedzialna za kontynuację Rdz 2–8*

64 J. Lemański, *Narodziny Izraela...*, s. 177–210.

65 Tamże, s. 211–250; zob. też J. Lemański, *Kim był Abraham i skąd pochodził? Kilka uwag na temat potencjalnych śladów tradycji o Abrahamie*, „The Biblical Annals” 10 (2020) 1, s. 5–30; tenże, *Abraham – a Canaanite? Tracing the Beginnings of the Literary Tradition of Abraham*, „The Biblical Annals” 11 (2021) 2, s. 185–230.

66 *Die Eigenständigkeit der Urgeschichte. Ein Beitrag zur Diskussion um den Jahwisten*, [w:] *Die Botschaft und die Boten*, red. H.W. Wolff, J. Jeremias, L. Periltt, Neukirchen Vluyn 1981, s. 11–29.

67 *Die biblische Urgeschichte. Redaktions- und theologiegeschichtliche Beobachtungen zu Genesis 1,1–11,26* (BZAW 265), Berlin, New York 1998.

w dalszych rozdziałach Księgi Rodzaju. Kolejne analizy w istocie wykazały, że część materiału nie-P może być starsza, a część stanowi reakcję na wersję kapłańską prehistorii biblijnej. Nie wyklucza to zatem możliwości, że istniał uprzednio niezależny od reszty Księgi Rodzaju tekst zawierający hebrajską wersję prapoczątków, która mogła być ekwiwalentem dla mezopotamskich tradycji znanych z *Astrahasis* czy *Gilgamesza*. Zakres tej domniemanej „pierwotnej wersji” jest jednak trudny do ustalenia. Zarówno teksty P, jak i nie-P mogą bowiem zawierać starszy, ale przereklamowany już materiał⁶⁸. Zasadniczo jednak tylko P ma potem swoją kontynuację w dalszej części Księgi Rodzaju. Dobrym przykładem jest zmiksowana wersja P/nie-P w opowiadaniu o potopie. Obie relacje mają tam swój wstęp i zakończenie (Rdz 6,5–8; 8,21–22 = nie-P; Rdz 6,9–22; 9,1–17 = P), ale to P ma pełniejszą wersję. W tym wypadku nietrudno jednak wyobrazić sobie, że P mogło przyciąć starszą wersję. Korekta liczby zwierząt zabranych do arki i ich podział na czyste i nieczyste to zmiany, które są wyraźną korektą wobec relacji P (por. Rdz 7,1–5). Stwierdzenie, że „na pewno” istniała jakaś przedkapłańska wersja prehistorii biblijnej, jest więc trochę na wyrost⁶⁹.

Podsumowanie

Co więc wiemy dziś o powstaniu Pięcioksięgu? Najstarszy materiał w nim zawarty to Kodeks/Księga Przymierza (Wj 20–23) przepracowany potem przez środowisko deuteronomistyczne w jego własnym Kodeksie Deuteronomistycznym (Pwt 12–26) i opatrzone – prawdopodobnie niezależną jeszcze wersją niektórych wydarzeń z tradycji o pobycie na pustyni. Istniała również jakaś pierwotna wersja Dekalogu, z której korzystali zarówno autorzy deuteronomistyczni, jak i kapłańscy. Punktem wyjścia były więc tradycje prawne. Z dużym prawdopodobieństwem jeszcze przed wygnaniem babilońskim mogła powstać jakaś księga/zwój poświęcony tradycji exodusu, w której/ym powiązано ją (wtórnie?) z postacią Mojżesza. Połączenie tradycji deuteronomistycznej z tworzonym równocześnie Tetrateuchem mogło w istocie nie tylko wydłużyć całość dzieła, ale i doprowadzić do wielu cięć. Oryginalne i wielokrotne modyfikowane zakończenie z Księgi Liczb zastąpione zostało „testamentem Mojżesza” w Moabie z zawartym

68 J. Lemański, *Rdz 1,1–2,3 na nowo odczytane? Czyli pytanie o to, czy możliwe jest nowe spojrzenie na kapłański opis stworzenia?*, „Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie” 23 (2016), s. 75–81; tenże, *Opis stworzenia (Rdz 1,1–2,3) i pytanie o potencjalną wcześniejszą wersję oraz późniejsze suplementy*, „Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie” 28 (2021), s. 67–83; tenże, *Stworzenie i upadek człowieka w Rdz 2–3? Próba innego spojrzenia*, w: *Kogo szukasz (J 20,15). Księga Pamiątkowa dla ks. prof. Henryka Witczyka w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa 2021, s. 342–368. Warto odnotować także spostrzeżenia W. Chrostowskiego, *Ogród Eden. Zapoznane świadectwo asyryjskiej diaspory* (RiSB 1), Warszawa 1996. Badacz ten wykazał, że tworzywo mitologiczne wykorzystane w Ez 28,11–19; 31,1–18; 36,35 ma surowszą formę niż wersja z Rdz 2–3.

69 J. Lemański, *Tora...*, s. 155–158.

w Księdze Powtórzonego Prawa. Tradycja kapłańska miejscami robi wrażenie początkowo niezależnie istniejącej wersji, a czasami wyraźnie ma charakter jedynie redakcji korygującej lub uzupełniającej już istniejące teksty (np. pobyt na Synaju). Tradycje patriarchalne rozwijały się niezależnie od siebie oraz od tradycji o exodusie i dopiero z czasem zostały połączone z tradycją o exodusie (szkoła kapłańska: po wygnaniu babilońskim // niekapłańska: przed wygnaniem babilońskim?). Z dużą dozą pewności można stwierdzić wreszcie, że pierwotny projekt obejmował tzw. Sześcioksiąg (*Hexateuch* z Księgą Jozuego). Dopiero w dalszej fazie redagowania pobyt w Ziemi Obiecanej przestał odgrywać decydującą rolę w budowaniu tożsamości i najważniejsza stała się sama Tora przekazana przez Mojżesza. Proces przeredagowywania i uzupełniania trwał jeszcze długo potem i zakończył się być może dopiero w epoce hellenistycznej (w połowie III w. przed Chr. powstało tłumaczenie LXX).

Bibliografia

- A Farewell to the Yahwist? The Composition of the Pentateuch in Recent European Interpretation* (SBL 34), red. Th.B. Dozeman, K. Schmid, Atlanta 2006.
- Albertz R., *Exodus 1–18.19–40* (ZBK.AT 2.1–2), Zürich 2012–2015.
- Auf dem Weg zur Endgestalt von Genesis bis II Regum*. Festschrift H.Ch. Schmitt (BZAW 370), red. M. Beck, U. Schorn, Berlin, New York 2006.
- Baden J.S., *J, E, and the Redaction of the Pentateuch* (FAT 68), Tübingen 2012.
- Baden J.S., *The Composition of the Pentateuch: Renewing the Documentary Hypothesis* (The Anchor Tale Bible Reference Library), New Haven 2012.
- Berner Chr., *Die Exoduserzählung. Das literarische Werden einer Ursprungslegende Israels* (FAT 73), Tübingen 2010.
- Blanco Wissmann F., „*Ertat das Rechte...*” *Berurteilungskriterien und Deuteronomium in 1Kön 25* (AthANT 93), Zürich 2008.
- Blenkinsopp J., *Abraham. The Story of a Life*, Cambridge 2015.
- Blum E., *Studien zur Komposition des Pentateuch* (BZAW 189), Berlin, New York 1990.
- Blum E., *Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch? Oder Woran erkennt man ein literarisches Werk in der hebräischen Bibel*, w: *Les dernières redactions du Pentateuchque, de l'Hexateuque et de l'Enneateuque*, (BETL 203), red. T. Römer, K. Schmid, Leuven 2007, s. 67–97.
- Carr D., *The Moses Story: Literary-Historical Reflections*, „*Hebrew Bible and Ancient Testament*” 1 (2012), s. 7–35.
- Chrostowski W., *Ogród Eden. Zapoznane świadectwo asyryjskiej diaspory* (RiSB 1), Warszawa 1996.
- Collective Memory and Collective Identity. Deuteronomy and the Deuteronomistic History in their Context* (BZAW 534), red. J. Unsok Ro, D. Edelman, Berlin, Boston 2021.
- Crüsemann F., *Die Eigenständigkeit der Urgeschichte. Ein Beitrag zur Diskussion um den Jahwisten*, [w:] *Die Botschaft und die Boten*, red. H.W. Wolff, J. Jeremias, L. Periltt, Neukirchen Vluyn 1981, s. 11–29.
- Deuteronomy in the Making. Studies in the Production of Debarim*, (BZAW 533), red. D. Edelman i in., Berlin, Boston 2021.

- Eigensinn und Entstehung der Hebräischen Bibel* (FAT 136), red. J.J. Krause, W. Oswald, K. Weingart, Tübingen 2020.
- Garton R.E., *Mirages in the Desert. The Tradition-Historical Developments of the Story of Massah-Meribah* (BZAW 492), Berlin 2017.
- Gerhards M., *Aussetzungsgeschichte des Mose: Literar- und traditionsgeschichtliche Untersuchungen zu einem Schlüsseltext des nichtpriesterschriftlichen Tetrateuch* (WMANT 109), Neukirchen-Vluyn 2006.
- Germany S., *The Exodus-Conquest Narrative* (FAT 115), Tübingen 2017.
- Graupner A., *Der Elohist: Gegenwart und Wirksamkeit des transzendenten Gottes in der Geschichte* (WMANT 97), Neukirchen-Vluyn 2002.
- Johnstone W., *The Use of Preminiscences in Deuteronomy in Recovering the Two Main Literary Phases in the Production of the Pentateuch*, [w:] *Abschied vom Jahwisten. Die Komposition des Hexateuch in der jüngsten Diskussion* (BZAW 315), red. J.C. Gertz i in., Berlin, New York 2002, s. 247–273.
- Koch Chr., *Vertrag, Treueid und Bund. Studien zur Rezeption des altorientalischen Vertragsrechts im Deuteronomium und zur Ausbildung der Bundestheologie im Alten Testament* (BZAW 383), Berlin 2008.
- Köckert M., *Von Jakob zu Abraham* (FAT 147), Tübingen 2021.
- Kratz R., *The Pentateuch in Current Research: Consensus and Debate*, w: *The Pentateuch* (FAT 78), red. Th.B. Dozeman i in., Tübingen 2011, s. 31–61.
- Kratz R., *The Idea of Cultic centralization in Deuteronomy 12 and Its Supposed Ancient Near East Analogies*, [w:] *One God – One Cult – One Nation. Archaeological and Biblical Perspectives*, (BZAW 405), red. R.G. Kratz, H. Spickermann, Berlin 2010, s. 121–144.
- Kratz R., *“The Peg in the Wal”. Cultic Centralization Revisited*, w: *Law and Religion in the Eastern Mediterranean. From Antiquity to Early Islam*, red. C. Anselm, C. Hagedorn, R.G. Kratz, Oxford 2013, s. 251–285.
- Lemański J., *Od manny na pustyni do manny ukrytej. Rozwój tradycji o mannie w Starym Testamencie*, Szczecin 2006.
- Lemański J., *Księga Rodzaju rozdziały 1–11* (NKB.ST I/1), Częstochowa 2013.
- Lemański J., *Księga Rodzaju rozdziały 11,27–36,43* (NKB.ST I/2), Częstochowa 2014.
- Lemański J., *Rdz 1,1–2,3 na nowo odczytane? Czyli pytanie o to, czy możliwe jest nowe spojrzenie na kapłański opis stworzenia?*, „*Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie*” 23 (2016), s. 75–81.
- Lemański J., *Abraham versus Jakob*, „*Collectanea Theologica*” 88 (2018) 4, s. 35–51.
- Lemański J., *„Poślij ludzi, aby zbadali kraj Kanaan...” (Lb 13,1a). Kto i po co wprowadził tradycje o zwiadowcach wysłanych przez Mojżesza do Kanaanu?*, [w:] *Dla dobra Jego Ciała, którym jest Kościół (Kol 1,24). Księga pamiątkowa dla ks. prof. Antoniego Paciorka*, red. G. Baran, Częstochowa 2019, s. 223–246.
- Lemański J., *Prawo Pana doskonałe – krzepi życie (Ps 19, 8a). Kilka refleksji na temat istoty prawa i sprawiedliwości w Starym Testamencie* (SiR 54), Szczecin 2019.
- Lemański J., *Tora – Pięcioksiąg. Wprowadzenie w zagadnienia teologiczne i historyczno-krytyczne*, Szczecin 2020.
- Lemański J., *Kim był Abraham i skąd pochodził? Kilka uwag na temat potencjalnych śladów tradycji o Abrahamie*, „*The Biblical Annals*” 10 (2020) 1, s. 5–30.
- Lemański J., *Abraham – a Canaanite? Tracing the Beginnings of the Literary Tradition of Abraham*, „*The Biblical Annals*” 11 (2021) 2, s. 185–230.
- Lemański J., *Narodziny Izraela. Szkice historyczno-biblijne*, Szczecin 2021.
- Lemański J., *Opis stworzenia (Rdz 1,1–2,3) i pytanie o potencjalną wcześniejszą wersję oraz późniejsze suplementy*, „*Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie*” 28 (2021), s. 67–83.

- Lemański J., *Stworzenie i upadek człowieka w Rdz 2–3? Próba innego spojrzenia*, [w:] *Kogo szukasz (J 20,15). Księga Pamiątkowa dla ks. prof. Henryka Witczyka w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa 2021, s. 342–368.
- Lemański J., *Hezekiah and the Centralization of Worship (2Kgs 18,4,22)*, „Collectanea Theologica” 92 (2022), s. 29–62.
- Lemański J., *Mojżesz, jakiego nie znamy? Kilka uwag na temat poszukiwań historycznego Mojżesza*, „Studia Paradyskie” 32 (2022), s. 87–119.
- Levin Chr., *Der Jahwist (FRLANT 157)*, Göttingen 1993.
- Levin Chr., *The Jahwist: The Earlier Editor in the Pentateuch*, „Journal of Biblical Literature” 126 (2007), s. 209–230.
- Otto E., *Das Deuteronomium: Politische Theologie und Rechtsreform in Juda und Assyrien (BZAW 284)*, Berlin 1999.
- Otto E., *Deuteronomium im Pentateuch oraz Das Buch Levitikus im Pentateuch*, „Theologische Rundschau” 74 (2009), s. 470–479.
- Otto E., *Deuteronomium 12,1–23,15 (HThKAT)*, Freiburg, Basel, Wien 2016.
- Otto E., *Deuteronomium 23,16–34,12 (HThKAT)*, Freiburg, Basel, Wien 2017.
- Perlitt L., *Deuteronomium-Studien (FAT 8)*, Tübingen 1994.
- Schmid K., *Literaturgeschichte des Alten Testaments. Eine Einführung*, Darmstadt 2014.
- Schmitt H.-Chr., *Arbeitsbuch zum Alten Testament (UTB 2146)*, Göttingen 2005.
- Schnocks J., *Mose im Psalter*, [w:] *Mose in Biblical and Extra-Biblical Traditions (BZAW 172)*, red. A. Graupner, M. Wolter, Berlin, New York 2007, s. 79–88.
- Stoppel H., *Von Angesicht zu Angesicht. Ouvertüre am Horeb. Deuteronomium 5 und 9–10 und die Textgestalt ihrer Folie (ATHANT 109)*, Zürich 2018.
- The Formation of the Pentateuch. Bringing the Academic Cultures of Europe, Israel, and North America (FAT 111)*, red. J. Chr. Gertz i in., Tübingen 2016.
- The Pentateuch as Torah. New Models for Understanding Its Promulgation and Acceptance*, red. G.N. Knoppers, B.M. Levinson, Winona Lake 2007.
- Veijola T. *Deuteronomismuskforschung zwischen Tradition und Innovation I*, „Theologische Rundschau” 67 (2002), s. 273–327.
- Witte M., *Die biblische Urgeschichte. Redaktions- und theologiegeschichtliche Beobachtungen zu Genesis 1,1–11,26 (BZAW 265)*, Berlin, New York 1998.
- Zimmer F., *Der Elohist als weisheitlich-prophetische Redaktionsschicht: Eine literarische und theologiegeschichtliche Untersuchung der sogenannten elohistischen Texte im Pentateuch (Europäische Hochschulschriften 23, Theologie 656)*, Frankfurt am Main 1999.

CYTOWANIE

- J. Lemański, *Powstanie Pięcioksięgu – aktualny stan badań*, *Studia Paradyskie* 33 (2023), s. 95–114, DOI: 10.18276/sp.2023.33-07.